

Vári András

GENTLEMEN AZ ÚRIEMBEREK HAZÁJÁBAN
AZ 1830-AS ÉS AZ 1930-AS ÉVEKBEN*John Paget és Patrick Leigh Fermor Magyarországon**

1. Szereplőink

John Paget 1808-ban született unitárius orvoscsaládban, testvérei közül is többen orvosok lettek, ő is ezt a mesterséget tanulta Edinburghben. Az orvosi szakma ekkor még csak igen kevésé tekinthető tudománynak, saját tapasztalatukból tanulnak még a legnagyobbak is, így Paget is tanulmányutat tett Párizsban, majd Olaszországban. Itt találkozott későbbi feleségével, br. Wesselényi Polixénával. 1835-ben utazott végig Magyarországon és Erdélyben egy rajzolóval és egy másik angol útitárssal, majd 1839-ben kétkötetes, pontos útleírást jelentetve meg felesége és valószínűleg Tasner Antal adatainak segítségével Londonban.¹ Házasságkötése után Paget feleségével Aranyosgyéresre, Erdélybe költözött, birtokokat vásárolt, az 1846–47-es országgyűlésen honfiúsították. 1848 októberében nemzetőrnek jelentkezett, de harcokban nem vett részt, futárként szolgált az erdélyi seregnél, közben az angol sajtót is tudósította és a bukaresti angol konzulon keresztül az angol külügyminisztériumot is tájékoztatni igyekezett.² Jókai Mór *Egy az Isten* című regényében adott leírása szerint Paget csapatával védte az üldözőktől a vérengzésből menekülő nagyenyedi civil lakosságot, miután azt „Jánk és Axentie rablói 1849. jan. 8. a teljesen védtelenül maradt várost [...] éjjel orozva megtámadták”.³ Családját Angliába előre küldve, maga csak a világozi fegyverletétel után menekült vissza régi hazájába. 1855-ben az angol kormány közbenjárására térhetett vissza Erdélybe, a románok által fölvetett birtokára, szédült otthonába.⁴ Ugyanebben az évben jelent meg munkájának újabb angol kiadása. Paget egészen 1892-es haláláig aktív maradt az erdélyi közéletben, de nem tudunk róla, hogy személyének vagy munkájának további visszhangja lett volna Nyugaton.

* A cikk a Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet által 2008. november 20-án Miskolcon rendezett, *Az utazó tekintete. A transzkulturális létállapot és a szöveg* c. konferencián elhangzott referátum bővített változata.

¹ John PAGET, Esq.: *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social political and economical*, London, 1839 (újabb kiadásai: London, 1849, 1850, 1855; USA: Philadelphia, 1850; német fordítás: Leipzig, 1842).

² Lásd KOVÁCS Sándor: *John Paget János részvétele az 1848–49-es szabadságharcban és forradalomban*, *Unitárius Élet* 2002/2., 11–13. Kovács szerint Paget „részt vett Kolozsvár védelmében, több alkalommal is őrszolgálatot teljesített, de fegyveres alakulatban nem harcolt”. (Uo., 11.)

³ *A Pallas Nagy Lexikona (Enyved szócikk)*, VI., Budapest, 1894 (hálózati verzió: <http://mek.niif.hu/00000/00060/html/032/pc003211.html>).

⁴ Lásd SZINNYEI József: *Paget János = Uő.: Magyar írók élete és munkái*, X., MTA–Hornvánszki, Budapest, 1905 (reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, Veszprém, 1981; hálózati verzió: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>).

Patrick Leigh Fermor 1915-ben született.⁵ Akkor 35 éves apja Brit-India vezető geológusa volt, anyja és nővére vele ment Indiába, a kis Patricket viszont egy ismerős család őrizetére hagyták. Az évekkel később, immáron férjétől különválva visszatért anyja is csak egy időre vette magához gyermekét. Fermor így nagyobb részt jó házból való, de nehezen kezelhető gyermekeknek szánt intézetben, majd egy előkelő középiskolában, végül egyéni tutorok vezetése alatt nevelődött. Nagyszerű klasszikus műveltséget kapott, de alkalmazkodni nem tanult meg. Szerencséjének tekinthető, hogy 18 éves korában a kitűzött célt, a sandhursti katonai akadémiára való felvételt nem érte el. Ehelyett 1933 decemberében elindult, hogy gyalog végigjárja Európát Hook van Hollandtól Konstantinápolyig. Erről szóló útikönyve, amely Londontól az esztergomi Mária Valéria hídig tart, 1977-ben, ennek folytatása útja magyarországi és erdélyi szakaszáról, *Between the woods and the water* címmel 1986-ban jelent meg.⁶ Miután elért Isztambulig, onnantól a görög szigetvilágban utazgatott. 1939-ben önként szolgálatra jelentkezett, végigharcolta a háborút, haditetteiért már 1943-ban megkapta az Order of the British Empire-t.

Itt tehát két úriemberrel van dolgunk. Paget még egy Magyarországra szimpátiával tekintő nyugat-európai közvélemény megjelenítője. Am Fermor mögött már más háttér van: a két látogatás között eltelt száz évben porrá lett a modern magyar állam és a magyarság által Nyugat-Európában élvezett szimpátia, közöny vagy utálat vette át a helyét.⁷ Ez nem magától jött, mint Jeszenszky Géza megmutatta, nagyhatalmi érdekek teremtték meg a fordulat lehetőségét, amit elszánt szláv és román nacionalista mozgalmak, később a magyarországi ún. „polgári radikális” illetve szocialista áramlatok emigránsai szilárdították valósággá. Mára az ellenségesség a nyugati közvéleményben a közönnnyel vegyül.

2. Csatlakozófelületek

Az előbb fölemlített éles magyarellenességgel szemben itt két, tárgyilagosnak álcázott szerelmi vallomással van dolgunk Fermor és Paget tollából. Ez nem véletlen és nem futólagos szimpátia. A két gentleman kapcsolódását valamilyen szélesebb kompatibilitás biztosítja az itteniekkel. Mi ez a kompatibilitás, min alapszik, miben jelenik meg?

Irodalmi toposzként ez a magyar úri réteg „varázsának” képében szokott jelentkezni, elsősorban a szomszéd népek irodalmában, amellyel a magyar arisztokraták egyrészt ak-

⁵ *Faces of the week – Sir Patrick Leigh Fermor*, BBC NEWS Magazine 2004. február 13., http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/3482547.stm; Jeremy BERNSTEIN: *Fermor the Magnificent*, Los Angeles Times 1998. január 18. (www.powell-pressburger.org/Reviews/57_IllMet/IllMet08.html).

⁶ Patrick Leigh FERMOR: *Time of Gifts*, Penguin, 1977; Uő.: *Between the Woods and the Water. On Foot to Constantinople from The Hook of Holland the Middle Danube to the Iron Gates*, Viking 1986 (magyarul: *Erdők s vizek közt, Európa*, Budapest, 2000).

⁷ Erről a propagandáról lásd Henry Wickham „Stickum” Steed (1871–1956) és Robert William Seton-Watson (1879–1951), alias Scotus Viator műveit. A magyarellenes propaganda forrásvidékéről lásd JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*, Magvető, Budapest, 1986 (2. kiadása: Magyar Szemle, Budapest, 1994).

kor is azonnali csatlakozást kapnak nyugati megfelelőikhez, ha valamilyen politikai vagy érdekellentét pillanatnyilag elválasztaná őket egymástól, másrészt ugyanez a réteg magához hasonlítja, szó szerint elcsábítja, elidegeníti saját közegüktől a szomszéd parasztnépekből kiemelkedő értelmiségieket.⁸

De vajon min alapszik ez a varázs, és hogyan működhet ez az utazók egyfajta dokkoló, csatlakoztató készülékeként? Ahogy a szélesebben vett nemesi, arisztokrata illetve értelmiségi szerep is, úgy e „varázs” is korhoz kötött.

Paget korában, az 1830-as években a természettudomány optimista és felívelő korszakában van. Az abszolutizmus korában kialakult és annak igényeit teljesítő, az állam erőit, fizikai és társadalmi erőforrásait számba venni törekvő ún. leíró statisztika is tovább virul még. Hiszen, ahogy Fényes Elek karrierje is mutatja, a liberális nemzedéknek sem kevésbé fontos feladat az országban együtt élő sokféleséget valahogy nevekbe és számokba szorítani, mint a felvilágosult abszolutizmusnak volt. Az ekkor még egyrészt egyfajta művelődési kánonhoz, másrészt éppen a leíró statisztikához illeszkedő útleírás műfajában a komolyságot az adatok lehető pontossága, azok ellenőrzésére, értelmezésére és reális összevetésekre való törekvés jelentette.⁹ Ez éppen megfelelt a kozmopolita természetbúvár Paget habitusának és körülményeinek is, partnerei ezért is fogadhatták tárt karokkal.

Fermor korában, a világháború és béke által egyformán elpusztított Európában e kapcsolódás első közelítésben az úriemberek, a „gentlemen” kulturális internacionáléjaként adható meg. Nem az örökölt, személyes érdem nélküli felsőbbrendűséget jelenti ez, nem a kutyabőrüket lóbálják utazóink, az általuk megjelenített társadalmi szerep a művelt, kultivált, saját erőből és érdeklődésből utazó idegené. Az ilyen, az úri szerepet az érdemre alapozó gondolkodásnak ekkor már hosszabb hagyománya volt. Hiszen már a Tudor-korszak kezdetére, véres emlékekkel bíró, de a 17. századra már pacifikálódó Angliában is a teljesítmény lett a nemesemberek, a „gentlemen” definíciója: „Azok, akik az ország jogát tanulják, az egyetemen laknak (eszüket könyvükre fordítva), vagy orvostudománnyal illetve a szabad bölcsészettel foglalkozva, vagy a háborúban a kapitány helyén szolgálnak, vagy otthon adnak a közt szolgáló jó tanácsokat, és mindegyike módokon kezük munkája nélkül tudnak élni, ilyformán tudják és akarják az úriember terhét, felelősségét és orcáját viselni...”¹⁰

Az úriemberség ideálja a 18. század közepe és a 19. század közepe között egész Nyugat- és Közép-Európában fölülírta a régebbi nemesi illetve arisztokrata társadalmi szerepet. A változás lényege, hogy azok a tényezők, alapok, amelyekre az úri felsőbbrendűség épült, az öröklött attribútumok felől egy hosszú folyamatban a személyes kiválóság

⁸ A modern korban e „báj” is szörnyű attribútumunk lett, lásd G. B. Shaw *Pygmalion*-jában Pickering riválisát („Zoltan Karparthy” néven), a „hairy hound from Budapest, [...] never have I known a ruder pest”, aki „Oozing charm from every pore He oiled his way around the floor”.

⁹ Az utazás művelődési kánonjáról lásd KOVÁCS Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Szépirodalmi, Budapest, 1988.

¹⁰ William HARRISON: *A Description of Elizabethan England*, XXXV/3., The Harvard Classics, P.F. Collier & Son, New York, 1909–14 (hálózati verzió: www.bartleby.com/35/3).

tényezői irányába mozdultak el, épültek át.¹¹ A társadalmi szerep itt értékre vonatkoztatott és rögzült magatartásformák, viselkedéskultúra, fogyasztási és életmódminták együtteseként értendő. A szerep elemein belül már a francia forradalom idejére kiemelkedő szerepet kap a kultúra, a művészet és az ekkor még tágkörű filozófia. A magyar történetírásban az arisztokratáknak ez a 19. századi „kulturálódása”, szerepmódosulása nemigen kerülhetett reflektorfénybe. Hiszen a reformkori vezetőréteg zöme köznemesi illetve honorációr származású volt, látens anti-arisztokrata allűrökkel, az ő látószögük nagyban meghatározta a történetírását is. Ennek ellenére az úri szerep változása már ebben a korban is megfogható.¹²

Alapvető fordulat volt az urak világában az I. világháború utáni összeomlás, amely az utódállamokban végrehajtott földreformokkal az új osztrák és magyar államterületen kívül a politikai katasztrófa mellett egyben gazdasági is volt – ezután már nem is igen mutatható létének igazolásaként e réteg mást, mint a jobb napokat látott zongorákat.

Szövegeink mindkét szerzője, Paget és Fermor idegenek a beutazott vidékeken, az általuk átszelt tájak nyelvét nem beszélik, de viselkedéskultúrájuk, egykorúakkal vagy idősebbekkel, férfiakkal vagy nőkkel kapcsolatban megnyilvánuló attitűdjeik pillanatok alatt azonosítják őket a vendéglátók számára, mint olyanokat, akikkel – ha szabad Kipling kifejezését idézni – „egy vérből valók”. Az utazások vázszerkezetét a találkozások jelentik, e találkozások zöméről elmondható, hogy *similis simili gaudet, gentleman* találkozik úriemberekkel.

A gyors beazonosítás után az ismeretség és közelség elmélyítésében kiemelkedő szerepet játszik a szorosán vett műveltség, az olvasmányok, festészet, zene ismerete, erre példák sora hozható a szövegekből. Legnagyobb részben az ókori klasszikusok és Shakespeare számítanak ide, Pagetnél, Fermornál és vendéglátóiknál egyaránt. Fermor sokat és meglehetősen egyéni ízléssel olvasott, de nem minden olvasmány alkalmas hídnak.¹³ A történelemből is az ókor és a középkor érdekelt legjobban, saját hazájára vonatkozó utalást, összehasonlítást nem találtam, Ugyanakkor Paget saját korának angliai politikai és gazdasági viszonyait is figyelemmel kísérte, és ezen ismeretei vendéglátói érdeklődésére is számot tarthattak. Hiszen ez a kor Angliában is reformkor, a nagy választójogi reform kora.

Másrészt a műveltség e körben nem merül ki könyvekben és a tudományban, láthatóan mindketten nagy sikert aratnak sportemberként is. Ha pedig korábban a társadalmi szerepek átalakulását emlegettük, azt is meg kell jegyezni, hogy az idegen színhelye-

¹¹ Vö. Jonathan DEWALD: *Az európai nemesség 1400–1800*, Pannonica, Budapest, 2002. A 19. századi változásokról lásd Volker PRESS: *A nemesség a XIX. században. A régi Európa vezető társadalmi rétegei a polgári-bürokratikus korban = Türelők. Eliték és társadalmi változás az újkori Európában*, szerk. Kontler László, Atlantisz, Budapest, 1993, 11–40. Átfogóan: Werner CONZE: *Adel, Aristokratie = Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, I., szerk. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck, Klett, Stuttgart, 1972, 1–48.

¹² Vö. VÁRI András: *Angol játék magyar gyepen*, Korall 2005. május, 99–131.

¹³ Lásd pl. FERMOR: *A time of gifts*, 85. Olvasta és szerette a fentiekén kívül voltak Keats ódáit, „a szokott darabokat” Tennysontól, Browningtól és Coleridge-től, de semmi Byront, viszont annál több Rosettit, a kortárs költők közül Sachaverell, Edith és Osbert Sitwell, de semmi Pound vagy Eliot, a prózáírók közül Aldous Huxley, Norman Douglas és Evelyn Waugh voltak az akkori (1933) kedvencei.

ken a legérzékenyebb határok nyitott átjárók, az intimitásba vezető legszűkebb kapuk egyike lehetett a hölgyek és urak egymásközi viselkedésrendjének gyors és pontos föl-fogása. Mindkettejük elbeszéléséből kitűnik, hogy látványosan hamar befogadta őket az úri társaság, amiben része lehetett a hölgyeknek is. Korábban is előfordult, hogy ez a kombináció – hölgyek és műveltség – majdhogynem egy lendülettel segített vissza a társaságba kezdetben lehetetlen helyzetben lévő utazót, például a kémgyanúval letartóztatott Hoffmannsegg grófot 1793-ban.¹⁴

3. A személyes csatlakozások

Vannak szerzőink Magyarország iránti rokonszenvének személyes okai is.

Kettőjük közül vegyük az egyszerűbbet, az is elég nehéz. Paget 1835 februárban megismerkedik Rómában az ott időző, akkor 34 éves, leányával, annak nevelőnőjével és inasával, de férje nélkül utazgató báró Bánffy Lászlóné báró Wesselényi Polixénával. A hölgy – egykorúak szerint tündöklő szépség – maga is útirajzban fogja majd olaszországi élményeit és meglátásait publikálni (adataimat Jékely Zoltán ehhez írt utószavából merítem¹⁵). A dolog magva, hogy Polixéna „viszonzottan vagy viszonzatlanul szerelmes Wesselényi Miklósbá”, és a nagyobb botrányt s az egyértelműbb kötődést megelőzendő vállalkozik hosszabb utazásra. Amikor azonban Wesselényi ellen a hűtlenség vádját emelik, Polixéna növekvő kétségbeeséssel olvassa az otthoni híreket, egyebek között Wesselényi leveleit is, majd Jékely szerint az éppen kibontakozó új szerelmének tárgyát, Pagetet küldi Pozsonyba, hogy kihozza az országból az életveszélyben forgó Wesselényit. Így volt-e, azt nem tudjuk, de ténynek látszik, hogy Polixéna szerette próbák elé állítani lovagjait, továbbá tény, hogy Paget 1835 júniusában Pozsonyba érkezett és találkozott Wesselényivel is.

Nem teljesen megfejtendő, hogy egy ilyen titkos vállalkozáshoz miért vitt magával útítársakat és egyebek között a kor szokása szerint egy rajzoló is. Akárhogy is, Wesselényi nem menekült, Paget viszont Széchenyi társaságában Pest felé indult, szabályos külföldi utazóként kalauzoltatva magát. Pesten és Budán is mindent megtekintett, ám Pestről, miért, miért nem, nem visszafelé fordult, hanem egy további félévig tartó úton bolyongott Magyarország és Erdély tájain. Eközben Polixéna csak novemberben tért haza és találkozott vele, addigi olaszországi útján egyebek között pedig Paget öccsének védelmét és gondoskodását élvezte. A részleteket, így az öccsel való kapcsolat milyenségét nem ismerjük ugyan, ám annyi világos, hogy Paget csevegő hangú, de szabatos és pontos útleírása összetett és több sebből vérző szívek érzelmeiből jegecesedhetett ki.

Mindenesetre föltűnő, hogy ahhoz képest, hogy a sokoldalúan művelt és világlátott ember könyvétől polifón hangokat is várhatnánk, nagyon erősen markírozza a független ítéletű, el nem kötelezett, meg nem vesztegethető és csak magukat a dolgokat tekin-

¹⁴ *Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793–94-ben*, ford. és kiad. Berkeszi István, Franklin, Budapest, 1887 (reprint: Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1988).

¹⁵ Lásd WESSELÉNYI Polixéna: *Olaszthoni és schweizeri utazás* [1842], Magvető, Budapest 1981, 355–443.

tó megfigyelőt. Vajon kinek mutatják itt a rendíthetetlenséget: az angol közönségnek vagy a házassága és szerelmei között sodródó Polixénának?

Más eset Fermoré. Neki is kialakult ugyan egy vagy több szerelmi románca, és mivel a könyv megírása sokkal az utazás után, 1977-ben fejeződött be, ez nyilván színezhette az ország képét is. De azért itt mégis másról van szó.

Fermor napjainkban óriási sztár – élete további alakulásából következően. A jó görög tudással rendelkező fiú a háború kitörésekor ugyan az ír huszárokhoz jelentkezett, de a Special Operations Executive, a felderítést és a front mögötti akciókat irányító szervezet lecsapott rá. Többször is bevetették a német vonalak mögött. Végül kommandósként másfél évig Krétán irányította az ellenállást. Itt társaival foglyul ejtették a szigeten állomásozó német hadosztály parancsnokát. A fogoly Kreipe vezérőrnagy az Ida hegyének, Zeusz szent helyének birkatrágyás barlangjánál Horatius ódáját idézi – és Fermor folytatja a verssort.¹⁶ „Egy forrásból ittunk” – állapítja meg visszatekintve Fermor. Ezután német tiszttekként lépve föl átviszik a fogoly tábornokot tizenvalahány német ellenőrzőpontra, és végül átadják az érte jött brit naszádnak. A történetet egy másik brit tiszt 1950-ben megírta, majd ebből 1957-ben film lett Dirk Bogarddal, így a ma 94 éves Fermor hetvenes évek óta írt könyveit elképesztő ováció fogadja. A lelken-dezés leggyakoribb szavai: *charm, erudition, love of life*, vagyis báj, erudíció, életöröm.

A legtöbb újságcikk, kritika Fermor férfias vonzerejét, „awful good looks” és alapos klasszikus műveltségét kiemelve mint valami különös adottságokkal a földre poty-tyant csodagyereket prezentálja. Ez nem biztos, hogy túlzás, ennek ellenére mögé lehet nézni.

A fiút ugyanis nemcsak a hölgyek és nemcsak saját osztálya fogadja be és adja tovább kézzel kézre. Útjának első felében, Hook van Hollandtól Münchenig uszályok legény-sége, parasztok, egy asztalos padszomszéd a sörcsarnokból, kisvárosi fogadósok és kávéház-tulajdonosok fogadják be egy-egy éjszakára, etetik és – itatják, méghozzá úgy tűnik, utóbbit is elég bőségesen. Talán az ajándék, melyet az öröklés vagy az istenek útján nyert, az lehetett, hogy a fiú részegen is kellemes ember volt, énekelt, boldogságot sugárzott.

De a kapcsolatteremtés könnyűsége mögött már más is húzódnak. Ennek a fiúnak sosem volt családja. A család, az intimebb közösség iránti igény azért föl-föltörhetett belőle, a befogadók, segítők sora pedig, ha szublimálva is, erre is rezonálhatott. Különösen föltűnő Fermor szövegében a gyorsan kialakuló komoly férfibarátságok sora – úgy, hogy ezt még a *gender studies* uralma alatt nyögő kritika sem képes homoszexualitással redukálni.

¹⁶ A fantasztikus, időközben milliószor reprodukált történet forrása maga FERMOR: *Time of gifts*, 86–87. A folytatás: a stanzákat Fermor mondta végig. Utána hosszú, nagy csend. Majd Kreipe: Ach so, Herr Major! Mire Fermor, visszatekintve: „Mintha a háború, egy hosszú pillanatra, megszűnt volna létezni. Régen te mindketten ugyanabból a forrásból ittunk, és ezután a még együtt töltött időre a dolgok mások lettek közöttünk.”

4. A régi világ reprezentánsai, szerelmesei és lerombolói

Fermortól Münchenben mindent ellopnak, a véletlen egy Baltikumból menekült, vagyona roncsain tengődő arisztokrata családhoz veti, ahol már nemcsak kedvessége, ének- és rajztudása szerez neki rangot, hanem elvesztett könyvei is. Ezekért cserébe a filléres gondokkal küzdő családtól egy 17. századi kiadású Horatiust kap ajándékba, innentől pedig ajánlólevelek egész lavinája viszi át Ausztrián, Csonka-Magyarországon és Erdély magyar főúri házaiban. Itt a műveltség közvetlenül azonosító. A háború utáni arisztokrácia számára a fiatal vándor, aki amellet, hogy jó lovas és rajzoló, a borokhoz és a képzőművészethez is ért, Horatiust és az *Oxford Book of English Verse*-et viszi négyezer kilométeren át a hátizsákjában, a lerombolt paradicsom eltévedt angyalának tetszhetett.

Pedig az ilyen egymásra ismerések gyilkos félreértéseket rejthetnek.

Fermor koraérett tizenévesként azoknak a művészeti irányzatoknak a szimpatizánsa, amelyeknek legfontosabb tartalmi vonása az akkori angol uralkodó osztállyal és kultúrával való szembefordulás, sőt annak gyűlölete volt. Ez az ún. Bloomsbury csoport.¹⁷ Ha nem is ebből a csoportból jött, de ennek szellemi örökségéből ruházkodott a harmincas években Guy Burgess, Anthony Blunt és Kim Philby is, a szovjetorosz titkosszolgálat legeredményesebb, vagyis legpusztítóbb ügynökei. Utóbbi egyébként Fermor parancsnoka volt a Special Operations Executive-nél Kairóban, ahonnan Fermort bevetésre küldték. Kémregénybe fordul útleírásunk?

Maga Fermor 1977-ben mást mond, lényegében jelentéktelennek állítja 1934–35 körüli politikai tudatosságát, érettségét. Visszatekintve úgy véli, hogy őt az 1934 előtti intenzív irodalmi-társasági előélete nem politizálhatta, mert a Bloomsbury-negyed intellektueljeinél a kortárs zenéről alkotott vélemények, a nyakkendő-variációkban való elmélyülés és a párizsi és berlini éjszakai élet megtapasztalása messze fontosabb volt, mint a szocialista ideológiai tartalom. Nem tudom, így volt-e Bloomsburyben, de ebben a kérdésben hitelt adok Fermornak. Valóban, saját szövegei a dolog lényegét tekintve apolitikusnak és a kortárs politikai viták iránt jobbra-balra alapvetően érzéketlennek mutatják útja teljes hosszában. Persze életmódból és nemi szerepből is fonható volt szekta jellegű lojalitás.

Fermor útja, ahogy máshol is, úgy nálunk és Erdélyben is egy fajta kulturális túra volt, ami itt viszont szerelmekkel is átszőződött. Az egész idevágó szöveg hangulatát tekintve is egy nagyon meleg azonosulást, a magyar és erdélyi tájakkal és emberekkel való mély rokonszenvet fejez ki, jelenít meg. De hogy fér össze evel a lényegi, valós közömösség a közép-európai kollektív tragédiák iránt? A történelemben a római birodalom bukása, de legkésőbb a harmincéves háború utáni korszak miért nem érdekli már Fermort? Miért ilyen kevés az empátia a kirablott és tízévi román szükségállapotot épp

¹⁷ A British Museumtól nem messze fekvő londoni negyedről egy eredetileg Cambridge-ben összejött, írókból, kritikusokból és képzőművészekből álló, kb. a század első harmadában aktív csoportot neveztek el. Tagjai voltak E. M. Forster, John Maynard Keynes, Virginia Woolf, Vanessa Bell, Duncan Grant, Clive Bell, Giles Lytton Strachey, Vita Sackville-West és mások.

csak maga mögött hagyott erdélyi arisztokráciával szemben, miközben az egész utazásnak ez a szakasz és ezek az emberek a csúcspontjai? Hogy is van ez? Azt hiszem, Fermornak, miközben folyton a történelemről gondolkodott és álmódott, Wallensteint és Decebált látta lelki szemei előtt, a jelen is csak mint a történelemből itt maradt, leüledett réteg tűnt érdekesnek. Viszont e múlt neki nem egy közösség által áthagyományozott minta, hanem intenzív, de csak személyesen élvezendő élmény, elsajátítandó tapasztalat. Ez az utazó érzéki viszonyban állt a történelemmel, amikor pedig érzéki viszonyai voltak, akkor a nőkön keresztül a történelemmel is kapcsolatba került. Ám ez a történelem távoli, mint az Ida hegye, éppen így és ezért válik esztétikailag élvezhetővé. Amikor a saját idejében zajló harcokat lát, a gepida harcosokért lelkesedő Fermor csak vállat von. Egy csallóközi magyarral találkozáva úgy tűnik neki, hogy a trianoni béke, az egy *great mistake*, hiszen mint azt úti társa előadja, mindenkinek „csehszlovákul” kell tanulnia. Közvetlenül ezután egy szlovák iskolamestert hallgatva azt is sajnálja, hogy milyen borzasztó lehetett a háború előtt, hogy a föltörekvő szlovákokat a magyar nemesség elcsábította (*seduce*), meg hogy elvették a szlovák gyerekeket a szüleiktől és erővel magyarnak nevelték.¹⁸

Igaz viszont, hogy saját előéletére vonatkozó szövege sem adja nyomát azonosulásnak senkivel, tehát saját lehetséges hagyományával sem. Ő nem ír, nem katolikus, nem angol, talán brit, de persze olyan brit, aki lehetetlenül provinciálisnak és taszítónak tartja kora Britanniáját. Noha a dolog annyiban fair, hogy senkinek nem kedvez, nem fogja pártját, de a pusztá személyesség a közösségek történetével és jelenével szembeni értetlenséggel párosulva személyes találkozások esztétikai élményeinek pointilista festményévé oldja az összeurópai *paysage*-et.

Paget ennek éppen a fordítottja. Nála mellékmondatokból kell összevadászni személyes műveltségének elemeit, míg saját élményeit és személyes vonatkozásait útleírásából vagy teljesen kirekeszti, vagy az irónia és az *understatement*, a visszafogott fogalmazás mögé rejti azokat. De vajon nem személyes értékválasztásai, élet- és szerepfelfogása tükröződik a közügyekről és közállapotokról alkotott nézeteiben is?

Magyar és erdélyi közállapotokról két hangon referál. Egyrészt elmond egy sor kínos, szégyellnivaló tapasztalást, az elmaradottság stigmáit takarja ki meglehetősen háttározott kézzel. A koszt, az anyagi kultúra elmaradottságát, a viselkedésbeli bunkóság eseteit – némi mentegetéssel, miszerint ez azért itt sem tekinthető általánosnak – kínos és láthatólag nem szándéktalan részletezettséggel ábrázolja. Ugyanakkor Paget könyve a magyarbarátság csúcса. Miért? Mert az ország akkori leglényegesebb problémakörében, a bécsi kormánnyal szembeni önállóság és a polgári törvényesség, a jogállamiság megteremtésének vonatkozásában mindenben a magyarok törekvéseinek tolmácsolója az angol közönség felé. Az ország alakítandó társadalmi és politikai szerkezetének minden fontos és érzékeny kérdésében elvi egyetértésben van kora magyar liberálisaival.¹⁹

¹⁸ FERMOR: *A time of gifts*, 277–279.

¹⁹ Lásd PAGET: *Hungary and Transylvania*, I., 100–102.

Mégsem tartozott hozzájuk. Igazi hőse Széchenyi volt. Széchenyit nem csak az általa pontosan értett civilizációs programért dicsérte.²⁰ De nagy dicséretet kapott a gróf azért is, mert elfogadta a király által fölkínált közlekedési kormánybiztosságot, odahagyva az országgyűlést. Ez éppen megfelelt Paget ízlésének. Hiszen szerinte mindig azt kell tenni, amihez saját erőnk elegendő, és ahol objektíve is tér nyílik a cselekvésre. Paget szemében az egyik legnagyobb bűn a túl nagy vállalás. Ez a fajta önkorlátozás, a biztos és széles frontú haladás programja érzésem szerint nála személyes modell, életprogram is. Az nem tudható, hogy ebbe belejátszott-e némi rivalizálás Wesselényivel szemben, akinek köztudomásúlag igen más alkata volt. Nem kellett feltétlenül így lennie. A politikai törekvésekkel adekvát személyes életfelfogás egyrészt Paget korábbi életére, természetbúvári mentalitására is épülhetett, másrészt későbbi életében tettek sorában valósult meg – a könyvtárépítéstől a szőlőnemesítésen át a gazdasági egyesületek működtetéséig. Ha többen karolták volna föl ezt a magatartást, valószínűleg kevesebb joggal írt volna a 20. század elejének kiváló magyar szociológusa, Leopold Lajos színlelt kapitalizmusról, nem-valódi demokráciáról, Patyomkin-államról.²¹

Két szerzőnk útleírásait – vándorlásuk hasonlóságain túl – éppen az utazásaik között eltelt időben visszajára fordult nyugat-európai rokonszenvek teszik érdekessé. Nincs persze oksági összefüggés a világ fordulása és egy egyéni látásmód között, Fermor és Paget tolla nem „a nyugati közvélemény” valamiféle mechanikus leképezője.

De mégis van egy bizonyos összhangzás, konzonancia saját korukkal és környezetükkel. Fermor esztétizáló rajongásával jól összeférhet akár kihalásunk vagy eliminálásunk is. Neki a régi Magyarország romjai, amiket általa rajongva szeretett vendéglátó úri házaknál szemlélt, a régmúlt idők itt maradt tanúinak egyedülállóan pregnáns esztétikai élményét kínálták, semmi mást vagy többet. E társasági kedvencnek egyszerűen nincs érvényes, jól működő társadalmi tájékozódása, még az sem biztos, hogy Németországban utaztában észrevette a frissen hatalomra jutott náciakat.²² A magasztos elvek árnyékában a konkrét társadalmi empátiának ez a hiánya nem csak minket sújt. Ez és éppen ez a tulajdonsága nyilvánvalóan rímel a harmincas évek eleji angol balos értelmiségre, a késői Bloomsburyre és Cambridge-re. Saját társadalmuk is áldozata lett e művelt, intelligens és (csak) személyes barátaikkal szemben lojális úriemberek szabadságvágya, a hagyományos nemi szerepek elleni lá-

²⁰ *Uo.*, 128. Széchenyiről, az őt a liberálisoktól nemcsak a politika, de a társadalmi koncepciók és szerepfelfogások síkján is elválasztó különbségekről lásd LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*, Gondolat, Budapest 1977 (hálózati verzió: <http://mek.niif.hu/04800/04831/html/index.htm>).

²¹ Ifj. LEOPOLD Lajos: *Színlelt kapitalizmus* [1917], Medvetánc 1988/3., 321–355.

²² A *Time of gifts* idevonatkozó bejegyzése (45–46) a kocsmában ülő SS-legényekről kifejezetten sablonos, a világvége hírnökei egy erdészlányról énekelnek, egy más alkalommal a szájalni kezdő részeg náci egyszerűen kivezetik az ivóból (72–73). Fermort azidőtájt igazán a Dürer-portrék és a német városok utcáin látható arcok hasonlósága foglalkoztatta. Az utólag írott könyv korabeli valóságátartalma fölkelte a kétkedőbb kritikusok gyanúját, de például van, aki számára éppen ez a németországi fordulatra is kiterjedő politikai tájékozatlanság a hitelesítő elem, lásd ANTHONY LANE: *An Englishman abroad*, *The New Yorker* 2006. május 22. (www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-16387551_ITM). Megjegyzem, Lane angol, nem amerikai.

adásuk és teljes erkölcsi felelőtlenségük, jó angol szóval *moral insanity*jük keverékének.²³

Összhangzást látunk másik utazónknál is. Paget saját értékei, társadalomképe megerősítését találja Magyarországon és Erdélyben. Hiába ütközik meg lépten-nyomon, hol szenttelen, hol ironikus hangon konstatálva egy elmaradottságában is furcsa mód elégedett, műveletlensége tocsogóiban dagonyázó ország torzságait, van itt Polixénán kívül más is, ami ideköti, amire szíve visszhangot ver. Az unitárius felekezeti tagjaként, az akkor komolynak még csak félig elfogadott orvosi szakmát kitanult emberként, *whig* gondolkodású művelt brit polgárként a harmincas években saját hazájában is emancipációs vállalkozások részese volt – hasonló vállalkozásokat talált nálunk is. A Magyarországon tapasztaltakról készült közvetlen, csevegő hangú beszámoló el nem kötelezettnek markírozott pozíciója mögötti meglehetősen korai és mély azonosulást éppen az tehette lehetővé, hogy a két szintéren lényegében hasonló társadalomépítő projektumokat látott. Innen már egyenes az útja az erdélyi magyar seregbeli segédtszti beosztásig.

Ha most már a két, saját korával és környezetével összhangban állónak látszó utazónk attitűdje, az idegen világhoz való hozzáállása közötti különbséget a saját magunkról alkotott képek felől szemléljük, akkor immár nemcsak az világos, kinek a képével járunk jobban, de az is, hogy miért. Azt mondhatjuk, akkor lesz újból pozitív a Magyarországról alkotott nyugat-európai kép, amikor a két térben ismét azonos társadalmi modellek, elképzelések vonzzák, orientálják a közvéleményt. *For good or evil*, vagyis ennek jó és rossz oldalaival együtt.

Erdély

²³ A Bloomsbury-értelmiség igen gyakran vitázott és írt a moralitásról. Ennek többnyire az „intrinsic morality” és az „instrumental morality” megkülönböztetése szolgált alapul (vö. G[eorge]. E[dward]. MOORE: *Principia Ethica*, 1903). Ezt Bertrand Russel és mások variálták tovább. Az erkölcsiséget annak gyakorlati következményeitől elválasztó fölfogás képviselőinek pályáját vagy felfogásuk ellenére, vagy épp ezért gyakorta jellemezte egy bizonyos „moral insanity”.